

7. Крыжановский С.Е. Заметки русского консерватора / С.Е. Крыжановский // Вопросы истории. 1997. – № 4. – С. 123-126.
8. Ярославльстат // Режим доступа к ресурсу: www.oblstat.yar.ru
9. Ярославские губернские ведомости. Официальная и неофициальная части. 1896–1902.
10. Ярославский край в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза и Ефрона. – Ярославль, 1996. – 272 с.
11. Ярославский район: Страницы истории: В 3 ч. – Ч. 2: Вторая половина XIX – начало XX в. – Ярославль, 1998. – 136 с.

Victoria Marasanova

NATIONAL COMPOSITION OF THE OFFICIALS OF THE Yaroslavl PROVINCE IN THE XIX – BEGINNING XXth CENTURY

The article considers the national composition of the management of the Yaroslavl province in the XIX – beginning XXth century. It was found that in the state institutions, as well as in the population, the Russians dominated, but a significant number of Russian Germans also served on important administrative positions. Special attention is given to the state service of Tver, Novgorod and Yaroslavl General-Governor George Oldenburg, the governors A.Ya. Fridе, B.V. Sturmer, the vice-governors V.V. fon Val and V.E. Frisch.

Keywords: official, national composition, Yaroslavl Province, governor, Russian Germans

Вікторія Марасанова

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ЧИНОВНИКІВ ЯРОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається національний склад апарату управління Ярославської губернії у XIX – на початку XX ст. Встановлено, що у державних установах, як і у складі усього населення, переважали «великороси», однак при цьому на значимих адміністративних посадах служила значна кількість російських німців. Особливу увагу приділено державній службі генерал-губернатора Тверського, Новгородського та Ярославського Георгія Ольденбургського, губернаторів О.Я. Фріде, Б.В. Штюрмера, віце-губернаторів В.В. фон Валя і В.Е. Фріша.

Ключові слова: чиновник, національний склад, Ярославська губернія, губернатор, російські німці.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2015

УДК 050(470)“185/191”:7.11.4(4+73)

Людмила Павленко

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИТЛОВОГО ПРОСТОРУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА США У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ПЕРІОДИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається проблема висвітлення на сторінках публіцистичних періодичних видань Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. нових тенденцій в організації житлового простору в країнах Європи та США. Увага акцентується на тих аспектах, які характеризують особливий інтерес читацької аудиторії до питань нових засад містобудування та облаштування приватного житла і віддзеркалюють досягнення науки і техніки, загальне підвищення рівня життя та прагнення до поліпшення культури побуту.

Ключові слова: культура повсякденності країн Європи та США, житловий простір, публіцистична періодика Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

XIX століття увійшло в історію людства особливою сторінкою, сповненою карколомними змінами у міжнародній політиці, розвитку окремих країн, релігії, культурі, науці, техніці. Але, що конче важливо, цей період історії позначився на долі кожної людини, яка брала безпосередню участь у великих і маленьких подіях, із подивом спостерігала та переживала нове і подекуди незрозуміле, сумувала за старими часами, мріяла і сподівалась на щасливе майбутнє. Навколо неї зростали міста, вирували революційні пристрасті, точилися криваві війни, народжувалися дивовижні твори мистецтва. А вона продовжувала жити і працювати кожного дня, занурена у море побутових проблем, людських стосунків і сімейних буднів.

Приватне життя людей минулого сьогодні викликає науковий інтерес істориків, етнологів, соціологів, психологів тощо. Реконструкція повсякденної історії дає можливість побачити світ певної епохи зсередини, відчути емоції її учасників і свідків, краще зрозуміти мотивацію їхніх вчинків. Дана

наукова розвідка присвячена одній зі складових структур повсякденності – організації житлового простору у другій половині XIX – на початку XX ст. у країнах Європи та США. Одним з аспектів зазначеної проблеми є сприйняття основних тенденцій та новаторства у створенні комфортабельних умов проживання пересічних громадян суспільством, зокрема Російської імперії. Джерелом для вивчення суспільної думки обрано публіцистичну періодику, яка доволі об'єктивно, цікаво і переконливо демонструє інтерес читацької аудиторії до вітчизняних та зарубіжних новин у містобудуванні, зведенні житлових приміщень, моді та стилі інтер'єрів, забезпеченні естетичності, гігієнічності, функціональності та заощадливості у вирішенні житлової проблеми. Періодичні видання, що потрапляли до звичайних родин, містили інформацію, на яку чекали і яка ставала потужним стимулом у процесі підвищення культури повсякденності.

XIX ст. позначено безпрецедентним зростанням населення, обумовленим значущими результатами модернізації, зокрема економічним підйомом, досягненнями науки і техніки, посиленням соціального захисту населення і, як наслідок, стрімким підвищенням загального рівня життя. За приблизними підрахунками, тільки населення Європи з 1800 по 1914 р. збільшилось зі 175 до 450 млн. чол. [13, с. 7]. Зростання більш як у два з половиною рази мешканців континенту дозволяє стверджувати, що Європа пережила справжній демографічний вибух. Так само стрімко змінювалась демографічна ситуація у Сполучених Штатах Америки, де за рахунок політики державного стимулювання масової імміграції до країни кількість її населення з 1850 по 1910 р. зросла приблизно з 23 до 92 млн. чол. – майже в чотири рази [3, с. 15]. Якщо для США приплив населення став необхідним фактором економічного освоєння неосвоенних просторів забраної в індіанських племен землі та запорукою справжнього економічного дива, то в Європі подібні демографічні зрушення призвели до збільшення густоти населення, відповідно, зростання соціального напруження внаслідок малоземелля, обезземелення, відтоку населення до міст і безробіття.

Бурхливий процес урбанізації «вирвав з коренем» значну частину сільських трударів, штовхаючи їх до міста, яке поступово перетворювалось на центр тогочасної цивілізації, де панували цінності індустріального суспільства, часто безжального до маленької беззахисної людини. Щомісячний літературний та науково-популярний журнал для самоосвіти «Мир Божий» рекомендував своїм читачам опубліковану російською мовою книгу відомого бельгійського письменника і громадського діяча Вандервельде «Вабляча сила міст», де він зобразив «вплив міста, або, точніше, зосередженого в ньому крупного промислового виробництва, на патріархальні умови сільського життя» і ті обставини, які «викликали насильницьке зосередження сільського населення в містах» [8].

Російська періодика постійно публікувала матеріали, які розповідали про вражаючі за розмірами та грандіозністю інфраструктури зарубіжні міста, формуючи в читачів уявлення про західний світ із притаманним йому специфічним стилем життя. Аналізуючи публікації, легко помітити, що найбільший захват і цікавість викликав Лондон – «сучасний Вавилон», «без сумніву, найбагатше місто у світі». Щомісячний журнал «Новое слово», безкоштовний додаток до газети «Біржові відомості», у 1909 р. писав, що «більшого скупчення людей в одному пункті світ не знає». Передплатники видання дізнавалися, що у Лондоні біля 4,5 млн. населення мешкає в самому місті, а ще біля 3 млн. проживає у передмісті; що у Лондоні 3 тис. верст вулиць, 611 786 будинків, більше 28 тис. фабрик, 53 театри, 261 концертний зал, 88 публічних бібліотек, 13 756 пекарів, 29 506 праль; що його нерухомість застрахована на 26 млрд. ф. ст. і що лондонці отримують 757 100 000 листів та 165 800 000 поштових карток на рік [17]. Так само, у статті американського мільярдера Ендрю Карнеджі про проблеми багатства, надрукованій так само в «Новом слові» у російському перекладі, мова йшла про нечуване зростання вартості «всього Лондона» з 1870 по 1907 р. у два з половиною рази до цифри у майже 44,5 млн. ф. ст. [15, с. 32].

Але вражали своєю величчю і масштабами й інші європейські міста, де зводились нові палацові ансамблі, парки, площі, культурні заклади, адміністративні будівлі, заводи і фабрики, часто схожі на «середньовічні замки, мавританські храми або що-небудь у цьому роді» [4, с. 95], пам'ятники видатним землякам. Так, «Нива» інформувала громадськість Російської імперії про відкриття 5 грудня 1901 р. у Берліні Алеї Перемог «із білими мармуровими статуями володарів гогенцоллернівського дому і всіма князями, які правили Бранденбурзькою областю до Гогенцоллернів», від «Асканія Альбрехта Ведмеда до Вільгельма I» [2]. На сторінках періодичних видань зачаровував своєю красою «Париж блискучих бульварів та розкішних магазинів» [9, с. 55], шокував величчю і багатством Нью-Йорк, вартість якого на початок XX ст. оцінювали більш як у 52,5 млрд. дол. [15, с. 32], хизувалася своїми дивовижними будівлями Москва [22].

Місто ставало зосередженням науково-технічного прогресу, який мав вирішити проблему надмірного скупчення людей і збільшення відстані, яку доводилось долати мешканцям упродовж дня. До початку Великої війни у містах активно формувались транспортні мережі, вдосконалення яких відбувалися ледь не щодня. Статті, в яких висвітлювалось транспортне питання, досить часто займали сторінки періодичних видань і містили іноді серйозні технічні деталі, малюнки, схеми і креслення. Це свідчило про щире зацікавлення читачької аудиторії. У великих містах Європи та США ще з 1880-х рр. почали експлуатувати трамвайні лінії, які швидко здобули популярність серед заклопотаних городян, що вічно поспішали. Прийнятна цінова політика, швидкість, зручність і безпечність проїзду приємно дивували пасажирів новеньких трамвайних вагонів, де могли надаватися несподівані додаткові послуги. Наприклад, двотижневий художньо-літературний та науковий журнал «Путеводный огонек» сповіщав про ініціативу старшого лікаря Московської міської трамвайної комісії доктора Нікольського, який розробив проект обов'язкового навчання усіх трамвайних кондукторів наданню першої медичної допомоги та оснащення усіх трамвайних вагонів необхідними медикаментами та перев'язочними матеріалами [19].

Російські читачі могли дізнатися про надзвичайні події транспортного будівництва в країнах Європи та США, такі як прориття 20-кілометрового Симплонського каналу – «найдовшого тунелю у світі», що зміг поєднати залізничні шляхи Італії та Швейцарії [30]; введення в дію нової 17-кілометрової електричної залізниці з Парижу до Версалю, яку вважали «першою значною електричною дорогою не тільки у Франції, але й на всьому Старому континенті» [21]; зведення підземної залізниці в Парижі [28]. Особливу увагу привертав своїм комунікаційним розмаїттям Лондон, де «окрім трамваїв, які перевозили 949 млн. пасажирів, є ще 3762 омнібуси та автобуси» [17].

На вулицях великих міст ставало затісно, небезпечно, тривожно. На думку лікарів, ненормальний темп життя міст з його лячним транспортним рухом погіршував стан психічного здоров'я населення, яке ще не встигло звикнути і пристосуватися до змін: «Вулицями наших Вавилонів з ранку до вечора в усі боки несуться електричні трамваї, автомобілі, екіпажі, всі ці знаряддя швидкого пересування загрожують один одному та пішоходам небезпечкою зіткнень і наповнюють повітря попереджувальними сигналами, які надають вуличному життю характеру справжньої тривоги» [32, с. 42].

Не важко було спрогнозувати проблеми майбутнього, відштовхуючись від невпинного зростання кількості видів транспорту, обсягів перевезень та масштабів міської інфраструктури. Тому абсолютно логічним видається захоплення російської публіцистичної періодики фантастичними розповідями про місто майбутнього, де загроза транспортного колапсу вирішувалась за допомогою фантазії письменників. Так, німецький мрійник Курд Ласвіц у своєму творі «Картини майбутнього» [16, с. 33, 90, 94] і його французький колега Арно Гофман, автор «У ХХХ столітті. (Картини життя майбутнього)» [10, с. 73], переносили транспорт майбутнього у повітря, змальовуючи «повітряні велосипеди», «повітряні гондоли», «повітряні екіпажі» та «повітряні омнібуси». Наземні ж види транспорту вони бачили у «тротуарах, які рухаються» та «електромагнітних залізницях, прокладених в особливих трубах».

Безпека життя передбачала також якісне освітлення вулиць, що дозволяло у разі необхідності залишатися поза домом після заходу сонця. Раніше це часто провокувало злочини. На початку ХХ ст. ця проблема успішно вирішувалась за допомогою повсюдного використання газових, а згодом і електричних вуличних ліхтарів. Ще у 1835 р. журнал «Живописное обозрение» писав: «Вірогідно, що майже всі наші читачі чули про те, що в зарубіжних землях, крім сала, масла та деревини, використовують для освітлення ще щось незвичайне, що називають газом, і що цей газ є речовиною абсолютно особливою, яке горить і виробляє світло та вогонь, і замінює собою свічку та лампу. У Петербурзі та Москві запроваджено газове освітлення у багатьох казенних будівлях. Тепер Лондон, Париж та багато міст в Європі освітлюються газом» [23, с. 323, 326]. Велика надія покладалася на електричне освітлення, яке в уяві людей межі ХІХ–ХХ ст. мало стати панацеєю у боротьбі з пільмою. Письменники фантасти обіцяли читачам у майбутньому повітряні лампи, які коливалися над містом і спрямовували свої промені на всі вулиці, даючи яскраве, але приємне світло, що живилося безперервним потоком кисню. Їм ввижались штучні «підводні сонця», які дарували світло людям, що навчилися жити на глибині більше 2 тис. м. [16, с. 90, 91, 173].

Ще одна серйозна небезпека, що завжди загрожувала людині – неконтрольоване полум'я – змушувала шукати нових шляхів її вирішення цієї проблеми. Для міст Російської імперії, будинки і навіть бруківка яких ще на початок ХХ ст. часто залишалися дерев'яними, а отже легкозаймистими,

проблема запобігання пожежам турбувала пересічних громадян. Вони з великою цікавістю перечитували розповіді про нові унікальні способи виклику вогнеборців, як, наприклад, автоматичний пожежний сигнал, про який йшлося в ілюстрованому журналі літератури, політики та сучасного життя «Нива» за 1899 р. Там детально описувався «громадський самостійно діючий пожежний сигнал», встановлений на перехрестях вулиць та площах великих міст Західної Європи. Його конструкція дозволяла у випадку загоряння одним натисканням кнопки надіслати автоматичний виклик до пожежної частини. Рятувальна команда мала прибути до місця виклику, де знаходила того, хто викликав, або записку з позначеним місцем вогняного лиха [1, с. 38]. Розвиток засобів комунікації призвів до вдосконалення даного пристрою, і у Парижі почали встановлювати чавунні стовпи з апаратом сигналу Джона із телефонним отвором, куди голосно кричали про проблему та могли викликати не тільки пожежну команду, але й солдатів та санітарні загони [1, с. 39].

Читацька аудиторія не могла залишатися байдужою і до санітарно-гігієнічних проблем тогочасного міста, порівнюючи вітчизняні реалії з зарубіжним досвідом. Наприклад, мешканці провінційних містечок Російської імперії, а подекуди і великих міст, могли спостерігати такі картини оригінальних спроб «благоустрою» своїх вулиць: «виявляється, для нівелювання вулиць... домовласники користуються майже безкарно наступним методом: заглиблене місце поступово засипається нечистотами, поки не зрівняється з іншою поверхнею, потім трамбується, засипається будівельним сміттям та гаром – і садиба готова. Дешево і мило» [7]. Але в той же час, отримавши пошту і переглядаючи статті журналів за чашкою чаю, вони замислювалися над відчайдушними закличками лікарів-гігієністів про боротьбу за санітарний благоустрій, головними засадами якого були «чистота та охайність, хороше облаштування стоків, по можливості сучасне видалення нечистот» [18, с. 290].

Перенаселене, галасливе, забруднене викидами від роботи транспорту і виробництва місто, яке здригалося від гуркоту, сигналів, постійного руху величезного натовпу, страждало від пилу, тютюнового диму, вібрації і потребувало тиші, свіжого повітря й затишку. Зір мав відпочити від метушні та настирливої реклами, яка «перетворила усі вільні місця в містах... на безкінечні величезні вивіски, що змучують очі» [27]. Суворі дійсність щоденного буття штовхала втомленого читача Російської імперії зануритись в улюблений журнал, де вже існувала відповідь на одвічне питання: що робити? «Цивілізація має бути не тільки грандіозною, але й благодійною та світосяйною. Дисонанси, які вона продукує, повинні бути перетворені на гармонію та красу!» [6]. В країнах Західної Європи та США успішно долали неприємні наслідки форсованої урбанізації, про що детально сповіщали професійні журналісти і різного ґатунку дописувачі періодичних видань. Шкідливість тютюнопаління на вулиці для оточуючих, дихання повітрям, перенасиченим пилом, та інших небезпечних впливів не викликала сумнівів, обґрунтована науковими дослідженнями, роз'ясненими популярно у публікаціях відомих вітчизняних та зарубіжних вчених і лікарів [38]. Так, у Нью-Йорку було створено товариство боротьби із шумом, яке домоглося прийняття закону про заборону «надто гучних сигналів, а також і випускання парів з суден в усіх портах США». Це була велика перемога, оскільки за одну ніч у Нью-Йоркському порту було чути до 3000 виючих та свистячих сирен. Турбуючись про комфортабельність проживання громадян, у США створили так звані зони спокою поблизу шкіл, лікарень, шпиталів, житлових масивів, де візникам екіпажів та шоферам автомобілів не дозволялося гучно сурмити або ляскати батоном. Намагалися контролювати використання грамофонів, гри на фортепіано та гавкіт собак. Подібна кампанія проводилась у Німеччині та інших країнах Західної Європи, де дійшли висновку, що «хвороблива дратівливість та нервові виснаження, помічені в населення, зобов'язані своїм походженням міському шуму» [6]. Повага до тиші та права кожного на недоторканість особистого простору ставала поступово частиною пристойного виховання. Це могло стати у пригоді в містах Російської імперії.

Ще один простий спосіб для збереження фізичного та психічного здоров'я пропонувала популярна періодика, посилаючись на висновки поважних фахівців, – «якщо можливо, жити у селі» [14, с. 177]. Професор Розенбах переконував, що «протидією усілякому злу» (неврозам, психозам, депресіям, самогубствам), від якого потерпають жителі великих міст, може бути чітке розмежування ділової та приватної складових життя, перша з яких має концентруватися у місті, а друга – за містом. Ця практика встигла поширитись у Берліні, Лондоні та деяких інших європейських містах, цьому сприяв розвиток електротранспорту та телефонного зв'язку: «Внутрішнє ядро великого міста, де зосереджені центри адміністрації, торгівлі, контори, правління, склади, та ін., надається майже виключно для ділових приміщень, функціонуючих протягом відомих годин робочого часу, пересічні ж мешканці зі своїми сім'ями оселяються на околицях міста, де виникають розлогі квартали,

цілковито позбавлені ділового характеру, більш просторі, де будинки розташовані серед зелені, трохи нагадуючи характер дачної місцевості» [32, с. 47]. Цей спосіб нервового розвантаження був поширений у середовищі творчої інтелігенції, яка надавала перевагу творчій реалізації своїх талантів у живопису, літературі, музиці тощо «на пленері» – на свіжому повітрі, у садках мальовничих передмість, оскільки було дешево і зручно винаймати прості сільські будиночки. Інформація про подібну практику була, наприклад, розміщена на сторінках «Ежемесячных литературных приложений «Нивы», де розповідалося про «село художників» Лорен поблизу Амстердаму в Голландії, розташоване «посеред фруктових садів, духмяних копиць сіна та городів». Картина з охайних маленьких будиночків була такою казковою, що «око художника сяє від захвату, коли побачить їх» [5].

Друга половина XIX ст. внесла значні зміни у бачення тогочасною людиною функціонального, гігієнічного та естетичного вирішення нових архітектурних форм, призначених як для ділової активності, так і особистих потреб. До Першої світової війни будівлі зводилися у стилях неокласицизму (французький та російський ампір, британський вікторіанський стиль), еkleктизму та модерну (французький ар нуво, британський модерн стиль, німецький «югендстиль», австро-угорський «Сецесіон», іспанський модернізм). Цей період в архітектурі позначений тенденціями демократизму та інтернаціоналізму – переплетенням та взаємовпливом елітарних та народних архітектурних елементів, взаємопроникненням та запозиченням різних національних традицій. Будівництво у США широко використовувало весь безцінний європейський досвід, Європа вчилася прагматизму та креативності американців, німці запозичували кращі надбання французької архітектури і т. д. [26].

Приміщення, де тривалий час мали перебувати люди, намагалися забезпечити усіма необхідними зручностями – обігрівом, освітленням, вентиляванням повітря, протипожежною системою. Так, російські періодичні видання не просто інформували про новини у сфері раціонального облаштування будинків, але й давали цінні поради практичного характеру. Розповідаючи про перехід у країнах Європи та США на пічне опалення приміщень, автори статей підкреслювали і переваги, і недоліки використання кам'яного вугілля, наголошуючи на небезпеці отруєння чадним газом, яке призводило до смертельного результату упродовж 15–20 хвилин. У Парижі щороку траплялося до 8 випадків подібних трагедій, що змусило відомого гігієніста Бріарделя поставити питання безпеки громадян перед французькою Медичною академією та дати пораду для загалу: «В якості реактиву, здатного відкривати наявність окису вуглецю у кімнатному повітрі, використовувати живих пташок, як наприклад, горобців, канарок і т. п., які виявляються більш чутливі за людину до цієї отрути» [24]. Пічне та камінне опалення було далеким від досконалості, і у майбутньому хотіли користуватися методами легкого централізованого контролю за температурою і вдома, і навіть на вулиці, фантазуючи, як можна буде зігрівати місто, коли природна температура знизиться до 17°, або зробити прохолодно влітку у місцях скупчення людей, або підняти вологість, викликаючи дощ у потрібному місці в потрібний час [16, с. 90, 91; 10, с. 76].

Серед публікацій російських періодичних видань, присвячених проблемі організації житлового простору, знаходимо відомості про еволюцію підходів до освітлення приміщень. І на робочому місці, і у приватній оселі намагалися збільшити термін використання природного світла на добу з огляду на позитивний вплив сонячних променів на організм людини [37] та міркування економії фінансових коштів. Це здійснювалось переважно за рахунок розширення площі вікна, що стало можливим завдяки віце-голові товариства французьких цивільних інженерів Апперу, який винайшов метод відливання скла суцільними великими листами [39, с. 380]. Велике вікно дозволяло також якісніше і швидше провітрювати кімнати. Після настання сутінків, користувалися штучними джерелами світла, переважно різного роду освітлювальними приборами, які працювали за принципом випромінювання світлової енергії від згоряння жиру, масла, гасу, газу. Все більшої популярності набували з 1880-х рр. електричні прибори, а от свічки залишалися переважно у їдальнях та вітальнях для створення традиційного затишку [41, с. 28].

Жвавий інтерес у читаючої публіки викликали міркування стосовно нових поглядів на здоровий спосіб життя, рецепти довголіття, які часто пов'язувалися з правильним облаштуванням та використанням житлових приміщень. Особистий приклад доктора Джеймса Сауайера, який він продемонстрував і докладно прокоментував широкій громадськості під час публічної лекції в Бірмінгемі, активно рекламувався редакцією «Литературных и популярно-научных приложений «Нивы»: «Всю ніч тримати жалюзі спальні відкритими. Перед дверима спальні ставити ширму (для запобігання різкому вітру). Не притуляти постіль до стіни. Не тримати у житлових приміщеннях

тварин. Уникати сирості» [14]. Також актуальною виявився репортаж про лікувальну систему нового російського модного Сестрорецького курорту, який пропонував відпочивальникам 64 кімнати, створені за новими санітарно-гігієнічними стандартами: «Високі у 5 аршин стелі, з метою гігієни вигнані м'які меблі, порт'єри та килими, стільці та дивани – гнуті віденські, замість порт'єр – легко розсувні полотняні завіси, підлога – зі струганих білих дощок, м'які пружинні ліжка, електричні освітлення та дзвоники, опалення пароводяне, яке можна регулювати на власний розсуд» [34].

Спроектвані нові зразки архітектурних споруд ставали сенсацією та прикладом для наслідування при досягненні певних функціональних завдань. Перечитуючи огляди сучасного архітектурного мистецтва, російські читачі наче подорожували світом, здобуваючи знання і враження, часто-густо намагаючись реалізувати їх для створення своїх родинних гнізд. Серед публікацій зазначеного періоду найбільше захоплюють революційні будівельні прийоми. За приклад можна взяти зведення житлового будинку в Парижі на вулиці Віктора Гюго, який був захищений від вібрації транспорту, що рухався вулицею під самісінькими вікнами новобудови. Його стіни спиралися не на традиційний фундамент, розташований на верхніх шарах ґрунту, а на стовпи, вкопані глибоко під землю. Стіни вкривалися товстим шаром звукоізоляційного матеріалу, так само вікна особливої конструкції із товстими шибками не пропускали вуличного шуму. Також цікавим є невеличкий нарис про створення за пропозицією директора Сен-Гобенівського скляного заводу неймовірного палацу для Всесвітньої промислової виставки 1900 р. в Парижі, «фундамент, стіни, дахи, стелі та сходи якого відливалися зі скла». В середині стін залишався порожній простір, яким взимку циркулювало тепле, а влітку – охоложене повітря. За рахунок кольору стін зводилась нанівещь їхня прозорість [39].

Але найбільше здивування викликали раціоналізаторські проекти американців. Для жителів Російської імперії справжнім чаклунством здавалося будівництво багатоповерхівок із заліза й бетону, яке почалося у Нью-Йорку та Чикаго. Стаття про найвищий будинок світу, Park-Row building, сповіщала про справжнього монстра архітектури висотою у 117 м з 27 поверхів, які вмщували 950 контор, 4 тис. службовців. Він мав підйомні машини, ресторан між баштами на даху, величезну кухню на останньому поверсі, металеві віконні рами та ємності з водою на випадок пожежі на кожному прольоті сходів. Економна, красива, містка, безпечна будівля була здійсненням мрій: «Якщо на 14-ому поверсі цієї будівлі спалахне пожежа, то доведеться лише перечекати чверть годинки за чашкою кави, поки пожежу загасять, і потім преспокійно спуститися донизу та намагатися скоріше надолужити згаяний час: бо час – гроші» [33, с. 59].

Для родин, які намагалися йти в ногу з часом, жити активним діловим і громадським, багатим духовним життям, мінімум зусиль витрачаючи на ведення домашнього господарства, предметом заздрощів мала стати історія про випробування експериментального житлового кварталу, зведеного «товариством капіталістів-підприємців» у м. Клівленді, штат Огайо. Окремо розташовані будинки були з'єднані критими коридорами з центральним приміщенням, де розміщувалися «всілякі машини та пристрої для вентиляції, видобування тепла, холоду, світла, механічної енергії й т. п.», якими керував спеціально навчений інженер. Там само була збудована величезна кухня: «Кожного ранку пожилецям надається карта обідів та сніданків, розроблена вченим спеціалістом кулінарної справи. Кожна родина може обрати для себе будь-які блюда, починаючи від найдешевших і до найдорожчих, та сповістити про своє рішення телефоном до центральної кухні. Обід йде пневматичною трубою в їдальню прямо до буфету у герметично зачиненому ящику із подвійними повстяними стінками (гарячі блюда)» [11].

Взагалі, житлові будинки і квартири розглядалися як приватна закрита територія, де мало бути зручно, приємно, затишно і спокійно. Кількість відкритих для гостей вечорів, вартість інтер'єрів, естетичні уподобання господарів залежали від національних традицій, останніх віянь моди, віку і характеру членів родини і, безумовно, від товщини гаманця та приналежності до певної соціальної верстви населення. «У палацах та особняках – казкова обстановка, яка задовольняє художні смаки та найвитонченіші потреби», – писав професор Розенбах в одній зі своїх статей [32, с. 42]. Відомі і заможні могли собі дозволити все, як, наприклад, Анатоль Франс, про віллу Санд якого із захопленням писав журнал «Новое слово»: прекрасні сходи, старовинні шибки, прикрашені антикваріатом кімнати, раритетна бібліотека, обшита золотом та багатокольоровою шкірою стеля, камін у стилі ренесанс «такого розміру, що людина може увійти в нього, не зігнувшись» [25].

Але майнова диференціація серед населення країн Європи та Америки тільки підкреслила соціальну несправедливість і відчайдушне становище трударів, позбавлених елементарних умов життя: «Прогрес техніки підніс і продовжує підносити цінність грошей, за допомогою яких будь-хто,

хто володіє ними, може прикрасити своє життя. Незаможні не можуть користуватися цим прогресом, він тільки вабить та дратує їх, збуджує апетит. Теж саме стосується і облаштування побуту. У величезних вітринах при розкішному освітленні на всіх кутах виставлені усі принади сучасної культури, які прикрашають наше матеріальне життя і постійно наочно показують бідняку, чого він позбавляється тому, що в нього грошей нема» [32, с. 41].

Проблема злиденності простої людини чітко усвідомлювалась як російським, так і західноєвропейським та американським суспільством. Світова журналістика не ігнорувала цього питання, подаючи статистику, огляди соціальних законодавств, життєві історії та інші матеріали й сюжети, присвячені потребам бідних та знедолених. У російських журналах, орієнтованих на широкі маси населення, відповідні публікації викликали співчуття, бажання зрозуміти й допомогти, іноді роздратування. Факти високої смертності серед бідних всього світу [36], «ненормальність сучасних умов, в яких доводиться жити трудящому класу населення» [20], «скудна винагорода за важку працю і незабезпеченість житлом» [40], існування у блискучих великих містах цілих кварталів злидарів та жебраків [26, с. 159] свідчили про серйозну увагу до соціальних проблем тогочасного міста. Навіть у столиці Російської імперії житла простих людей шокували своїми нелюдським умовами: «Так звані «квартири» міської бідноти, точніше конури, тісні, брудні, холодні горища, де діти тремтять від холоду, або темні, сирі підвали, з пліснявою по стінах, із крихтливими вікнами на смердючі двори, із прогнилими від сирості підлогами» [12]. Все це ставило перед суспільством і державою тільки одну вимогу: «Необхідно також визнати облаштування житла робітників обов'язком суспільним і надати їм такі самі зручності у сенсі гігієни, водопостачання та освітлення, яким користується культурна меншість...» [32, с. 47].

Таким чином, досліджені джерела дозволили дійти висновку, що публіцистична періодика Російської імперії швидко реагувала на зарубіжні новини, зміну акцентів у читацькій зацікавленості та тонко відчувала специфіку повсякденного життя у США, Західній Європі та Російській імперії. Завдяки цьому передплатники публіцистичних журналів отримували свіжу, доволі правдиву та надзвичайно цікаву інформацію про основні засади і принципи організації житлового простору у другій половині XIX – на початку XX ст., користь від якої полягала у формуванні об'єктивної картини світу, широкої ерудиції та позитивної мотивації щодо підвищення власної культури повсякденності.

Джерела і література:

1. Автоматический пожарный сигнал // Нива. – 1899. – № 2. – С. 38–39.
2. Аллея побед в Берлине // Нива. – 1901. – № 52. – С. 802–804.
3. Баграмов Л. Иммигранты в США / Л. Баграмов. – М.: 1957. – 158 с.
4. Бене А. Промышленная архитектура в Германии / Адольф Бене // Новое слово. – 1914. – № 4. – С. 95–97.
5. Болье, фон Г. Домик с геранью / Г. фон-Болье // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. – С. 499–531.
6. Борьба против шума // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 149.
7. Б-ъ В. «Отчеты санитарных врачей С.-Петербуржского земства за 1899 год» / Врач В. Б-ъ // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 98.
8. В-р Б. Вандервельде. «Притягательная сила городов». Перевод Л. Винци. Издание товарищества «Знание», С.-Петербург. 1901 г. Цена 40 к. / Б. В-р // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 94–95.
9. Голь на выдумки хитра // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. – С. 550–553.
10. Гофман Арно. В XX веке (Картины из жизни будущего) / Арно Гофман // Новое слово. – 1909. – № 9. – С. 70–78.
11. Жилые дома усовершенствованной конструкции // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Кн. III. – С. 243.
12. Зеленова О. Квартиры столичной бедноты / Ольга Зеленова // Нива. – 1901. – № 16. – С. 310–311.
13. История Европы: В 8 т. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 2000. – Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. – 667 с.: ил.
14. Как дожить до 100 лет? // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 1. – С. 176–177.

15. Карнеджи Э. Проблема богатства // Новое слово. – 1909. – № 5. – С. 31–37.
16. Ласвиц К. Картины будущего / Курд Лавиц // Новое время. – 1880. – Т. VIII. – С. 33–42, 84–99, 162–179.
17. Лондон // Новое слово. – 1909. – № 8. – С. 147.
18. Лядов Е. Невосприимчивость к болезням / Е. Лядов // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. Май. – С. 294–326.
19. Медицинская помощь в вагонах трамвая // Путеводный огонек. – 1910. – № 19. – С. 595.
20. Неврастения у рабочих // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 8. – С. 619–622.
21. Новая электрическая железная дорога из Парижа в Версаль // Нива. – 1901. – № 27. – С. 476.
22. Новый зал Московской консерватории // Нива. – 1901. – № 17. – С. 340.
23. Освещение газом // Живописное обозрение. – Т. I (1835–1836). – С. 323–326.
24. Переносные печи в роли отравительниц // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Кн. III. – С. 241–242.
25. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 10. – С. 155–159.
26. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 155–159.
27. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 5. – С. 155–157.
28. Подземная железная дорога в Париже // Нива. – 1901. – № 4. – С. 71–76.
29. Правила светской жизни и этикета. Хороший тон / Сост. Юрьев и Владимирский. – СПб.: Типография В. А. Тиханова, 1889.
30. Прорывтие Симплонского туннеля // Нива. – 1901. – № 33. – С. 547–548.
31. Реклю Э. Человек и Земля. В 6 т. – СПб.: Издание Брокгауз-Ефрон, 1909. – Т. 6. Современная история / Пер. с фр. В. Д. Зеленского. – 562 с.
32. Розенбах П. Я. О причинах современной нервозности и самоубийствах / Проф. П. Я. Розенбах // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 41–47.
33. Самый високий дом в мире // Нива. – 1899. – № 3. – С. 58–59.
34. Сестрорецкий курорт // Нива. – 1901. – № 17. – С. 331–335.
35. Слуги в Америке // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 5. – С. 558–560.
36. Смертность в среде богатых и бедных // Новое время. – 1880. – Т. VIII. – С. 697–698.
37. Солнце и долговечность // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 148.
38. Табачный дым // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 149.
39. Успехи стеклянного производства // Ежемесячные литературные приложения при журнале «Нива». – 1894. – № 10. – С. 378–384.
40. Шор Р. Н. К положению фельдшерского персонала / Р. Шор // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. – С. 482–498.
41. Энциклопедия изысканного стиля. 400 лет этикета за столом / Под ред. Ф. Гленвилль, Х. Янг. – СПб.: Питер, 2009. – 144 с.: ил.

Людмила Павленко

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ЖИЛОГО ПРОСТРАНСТВА В СТРАНАХ ЕВРОПЫ И США В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ ПЕРИОДИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX В.

В статье рассматривается проблема освещения на страницах публицистических периодических изданий Российской империи второй половины XIX – начала XX в. новых тенденций в организации жилого пространства в странах Европы и США. Внимание акцентируется на тех аспектах, которые характеризуют особенный интерес читательской аудитории к вопросам новых принципов градостроения и обустройства частного жилья и отражают достижения науки и техники, общий подъем уровня жизни и стремление к улучшению культуры быта.

Ключевые слова: культура повседневности стран Европы и США, жилое пространство, публицистическая периодика Российской империи второй половины XIX – начала XX в.

Lyudmyla Pavlenko

THE NEW TRENDS IN HOME-SPACE DESIGN IN EUROPE AND THE USA IN THE RUSSIAN PUBLICISTIC PERIODICALS OF THE SECOND HALF OF THE XIXth – THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY.

The paper deals with the problem of journalistic coverage in the pages of periodicals of Russian Empire of the late nineteenth - early twentieth century of new trends in the organization of living space in Europe and the USA. Attention is focused on those aspects that characterize particular interests of readers on new principles of urban planning and landscaping of private housing and reflect advances in science and technology, the general increase in life and the desire to improve the culture of life.

Key words: *culture of everyday life in Europe and the USA, living space, journalistic periodicals of Russian Empire of the late nineteenth - early twentieth century.*

Стаття надійшла до редакції 19.11.2015

УДК 94(470):929

Олена Стрілюк

**С. Ю. КРИЖАНОВСЬКИЙ – «ГОЛОВНИЙ НАТХНЕННИК» ЧИ
«ЗЛИЙ ГЕНІЙ» П. А. СТОЛИПІНА**

У статті розглядаються особливості політичної біографії видатного державного діяча Росії початку ХХ ст. С. Ю. Крижановського крізь призму спогадів його сучасників. Робиться акцент, що значне місце в цих спогадах відведено аналізу роботи С. Ю. Крижановського в період прем'єрства П. А. Століпін, а також відносинам цих двох діячів.

Ключові слова: *С. Ю. Крижановський, П. А. Століпін, Російська імперія, сучасники, політичні реформи, початок ХХ століття.*

С. Ю. Крижановський (1862 – 1935) справив значний вплив на розвиток Російської держави в останні десятиліття її існування. Його постать і кар'єра є одним з показових прикладів, що характеризує відносини всередині бюрократичного середовища Російської імперії. Однак бюрократична еліта початку ХХ ст. нечасто опинялась у полі зору радянських істориків. Уряд і його реформи здебільшого розглядались як імперіалістичні та антинародні. Не було спеціальних досліджень, присвячених аналізу життєвого шляху та державної діяльності С. Ю. Крижановського. Навіть систематичне вивчення сюжетів, що стосувались політичної історії Росії початку ХХ ст., розпочалося лише з середини 1950-х рр., коли з'явилися праці, написані на підставі широкого кола архівних джерел. У них фактично вперше мова йшла про такі важливі аспекти внутрішньої політики, як створення Державної думи, ухвалення Основних законів, проведення столипінських реформ [1-3, 16-18, 32, 34-36]. Тільки після послаблення ідеологічного тиску на межі 1980 – 1990-х рр., було переглянуто чимало стереотипів щодо реформ державного ладу Росії, зокрема, щодо продуманості перетворень початку ХХ ст., необхідності третьочервеневого виборчого закону [10]. Визнавалась і достатньо високо оцінювалась роль С. Ю. Крижановського у проведенні перетворень, хоча самій постаті приділялася лише епізодична увага [4, 27].

В останні десятиліття помітною стала тенденція до здолання недооцінки індивідуального в суспільному розвитку. Дослідження життя та державної діяльності С. Ю. Крижановського в тренді історичної імагології можна вважати безпосереднім внеском у персоніфікацію історії Росії [33, 20, 37]. Слід також відзначити зростаючий інтерес до його діяльності в рамках вивчення тих або інших важливих аспектів розвитку Російської імперії початку ХХ ст. Мета даної статті полягає у тому, щоб дати можливість подивитись на постать С. Ю. Крижановського очима тих сучасників, які переважно близько його знали. Звернення до спогадів очевидців дозволить сформулювати більш повне уявлення про особистість Крижановського та його діяльність і, можливо, здолати певні стереотипи та викривлення, сформовані попередніми періодами вивчення проблеми.

С. Ю. Крижановський народився 29 серпня 1862 р. у Києві. Його батько був відомим педагогом, викладачем Київської духовної академії. Гімназійні роки Сергія Юхимовича пройшли у Варшаві. 1880 р. він вступив на математичний факультет Московського університету, проте, незабаром перевівся на юридичний факультет, а 1881 р. – у Петербурзький університет. Його служба